

Kunt Gergely

Egy kamasznapló két olvasata*

Jelen tanulmány fókuszában egy 1947¹-ben megjelent kötet áll – Zsolt Ágnes: *Éva lányom. Napló* –, melyet az Új Idők Irodalmi Intézet adott ki, rendkívül kis példányszámban. A közzétett naplót az előszónak tekinthető visszaemlékezés előzi meg, és a kötetet két levél zárja. A könyvvel tudomásom szerint eddig hazánkban alig foglalkoztak, külföldön többször kiadták, angolra, héberre is lefordították.² Angolul először a Yad Vashem Intézet adta ki 1974-ben, ez volt az első kötet, amelyet a múzeum a magyar zsidóság tragédiájának szentelt.

EGY KISLÁNY KRÍZISNAPLÓJA

A napló szerzője az 1931-ben Nagyváradon született Heyman Éva, aki neológ zsidó nagypolgári családból származott. A város első neológ főrbabija Éva dédapja, Rosenberg Sándor volt.³ Az anyai nagyapja nevét Rosenbergről Rácra magyarosította, egyes források szerint erről kapta az általa vezetett Rác gyógyszerár a nevét; más – pontosabbnak tűnő – kútfők szerint Rác Rezső patikája a Magyar Korona Gyógyszerár nevet viselte.⁴ A lányuk, Rác Ágnes gyógyszerészetet tanult Kolozsvárott, első házasságából – amelyet az építész Heyman Bélával kötött – származott a naplóíró Éva. Ez a kapcsolat azonban hamarosan válassal végződött, s Ágnes a polgári radikális íróhoz, Zsolt Bélához ment feleségül,

* Ez az írás *Egy krízisnapló két olvasata* című jóval hosszabb tanulmány rövidített változata, amelynek szűk körű vitája 2009. május 6-án volt a Szijártó István által tartott *A történelem textusa* című doktori szemináriumon. Az ott elhangzott kritikai észrevételek nagyban hozzájárultak az írás fejlesztéséhez, ezeket ezúton is köszönöm. E dolgozat nem készülhetett volna el Vas József Pál pszichiáter tanácsai, együttműködése nélkül, ezekért is itt mondok köszönetet.

¹ A kötetben 1948-as dátum szerepel, azonban ez minden valószínűség szerint nyomdahiba, mert a róla szóló recenziók, mint ahogy azt a későbbiekben tárgyalni fogom, mind 1947 októberre, novembere környékén jelentek meg. A Magyar Életrajzi Lexikon is ezt a dátumot használja. Ennek megfelelően a tanulmányban az 1947-es dátumot tekintem valósnak. Egy másik nyomdahiba is található a kötetben: az április 13-i bejegyzést a 18-i követi, majd pedig csak ez után jön a 16-i feljegyzés. A tizennyolcadikai dátum mögött minden valószínűséggel az április 15-i írást kell sejtteni.

² A Yad Vashem által kiadott angol szöveghez előszót író Judah Marton az életben maradt hozzátartozókkal és a család tagjaival való beszélgetések alapján a napló hitelességét megkérdőjelezhetetlennek tartja. Heyman 1974: 16–17. Továbbá, *A tegnap városa* címmel a nagyváradai zsidóság emlékére megjelent kötet egyik szerzője is autentikusnak – de az anya által megcsonkítottnak – fogadja el a forrást. Hasonlóan eredeti naplónak tartja Ember Mária és rá támaszkodva Pécsi Katalin. Ember 1994: 155; Pécsi é. n.

³ Heyman 1974: 10.

⁴ Heyman 1974: 11, illetve Zsolt 1947: 28; Péter 2002: 88–89.

így neve Zsolt Ágnesre változott.⁵ A házaspár Budapestre költözött, de a kislány Nagyváradon maradt, ahol anyai nagyszüleivel élt.

A kötetben a napló elé illesztett, Zsolt Ágnes által írt visszaemlékezésből nem derül ki, hogy a szöveget mennyiben változtatta meg az azt publikáló szülő. A világháború befejezését követően kiadott feljegyzések Éva tizenharmadik születésnapjával veszik kezdetüket. „1944 február 13. 13 éves lettem, tizenharmadikán és pénteken születtem...”⁶ A naplóból azonban kitűnik, hogy e kezdődatum mögött minden valószínűséggel szülői választást kell látni, tehát nem a teljes napló került publikálásra, hanem annak csak néhány hónapot átfogó része. A kislány személyes feljegyzéseiből arra következtethetünk, hogy naplóját Zsolt Béla (akit a leány naplójában Béla bácsiként említ) 1942-es munkaszolgálatának kezdete *előtt*,⁷ s barátnőjének 1941 nyarán bekövetkezett deportálása *után* kezdte vezetni. Úgy tűnik tehát, hogy a két időpont között – talán 10–11 éves korától – kezdhetette el a naplóírást. Egy másik bejegyzésben helyhez kötött emlékezik meg arról, hogy hol járt már vele a naplója: „Kis Naplóm, te már nem a Gyöngyösi István-utca 3 szám alatt vagy, vagyis otthon, se Anikónál, sem Tusnádon, se a Balatonnál, sem Pesten, ahol már mindenütt voltál velem...”⁸ A feljegyzéseinek gyűjteményeiből nem derül ki, hogy mikor járt ezeken a helyeken, feltételezhetőleg nyaralás végett. A pesti élményeiről részletesen beszámol, azonban ezt nem köti időponthoz, azt leszámítva, hogy a fővárosban Zsolt Béla munkaszolgálatát *előtt* volt. Összefoglalva, látható, hogy az előttünk álló korpusz csupán a naplónak egy része.

A napló hitelességét több közvetett bizonyíték támasztja alá. Ezek közé sorolom az abban található tévedéseket, amelyek azt igazolják, hogy a szövegen nem hajtottak végre mélyreható változtatásokat. Többek között a szöveg kiadásakor is megmaradt az anya rossz születési dátuma.⁹ Látható, hogy Éva tévesen emlékezett az anyja születésnapjára, amely nem december másodikán, ahogy a naplóban többször szerepel, hanem tíz nappal később, 12-én volt, például: „December 2-án délután Ági [Éva édesanyja – K. G.] és Béla bácsi [Zsolt Béla – K. G.] megérkeztek Pestről. Azt hittem, vidám születésnapot ünneplünk [...]”¹⁰ Ezen túl még két kisebb hibát szándékozom kiemelni, amelyek azt mutatják, hogy amennyiben következetesen végigjavították volna a naplót, akkor ezek nem lennének benne. 1944. május elsején írja: a család értesülést szerzett arról, hogy gettóba kell vonulniuk. Május ötödikén¹¹ a gettóba kerülés napján így írt: „Három napig vártuk, hogy értünk jöjjenek.”¹² Itt Éva számára összefolytak a napok,

⁵ Így a tanulmányban Zsolt Ágnes leánykori nevén Rácz Ágnes megnevezés ugyanazt a személyt (Éva édesanyját) jelöli.

⁶ Zsolt 1947: 7.

⁷ 1942–1943-ban Ukrajnában volt 19 hónapig munkaszolgálaton.

⁸ Zsolt 1947: 58.

⁹ <http://mek.niif.hu/00300/00355/html/ABC17155/17430.htm>

¹⁰ Zsolt 1947: 31.

¹¹ A család május ötödikei gettóba hurcolását Kellér Andor is megerősíti. Kellér 1964: 97.

¹² Zsolt 1947: 58.

mivel ha már elsején tudtak a gettórendeletéről, akkor négy napig vártak. Ugyanez a bejegyzés egy másik következetlenséget is tartalmaz. Először azt írja: „Olyan csend is volt nálunk, kis Naplóm, még Mandi [Éva kanárija – K. G.] sem énekelt”; azonban egy oldallal később megjegyzi, hogy „Mandit már tegnap elvitte Mariska.”¹³ Tehát a madár nem lévén ott, eleve nem énekelhetett.

A napló hitelességét más források is alátámasztják. A gyereknaplóban Béla bácsiként emlegetett Zsolt Béla visszaemlékezése *Kilenc koffer* címmel jelent meg folytatásokban a Magyar Radikális Párt lapjában, a *Haladásban* (amelynek főszerkesztője volt). Ha röviden is, de megemlékezik bizonyos eseményekről és személyekről, amelyek Éva naplójában is megtalálhatóak, hiszen március közepétől körülbelül május végéig együtt voltak Nagyváradon. Mindkettőben szó esik az első menekülési kísérletről, amikor hamis papírokkal elsősorban Zsolt Bélát, illetve Évát akarták Pestre szöktetni.¹⁴ Számos esemény, többek között a család egy szem gyerekének megmentésére irányuló utolsó kísérlet is két szemszögből követhető végig. Ekkor a család volt alkalmazottja, egy varrónő tett kísérletet a kislány megmentésére, azonban az ő próbálkozása is zátonyra futott. Éva és Zsolt Béla szövegében ez is teljesen azonosan jelenik meg, de itt is a gyerek szövege az, amelyik jóval pontosabb.¹⁵

Életkori sajátosságok és a válás hatása az érzelmi kötődésekre

A serdülőkor különféle szerepkísérletek kora, s ezzel összefüggésben a kamaszok változatos viselkedésmintákat sajátítanak el, érdeklődési irányokat alakítanak ki. A gyakran egy-egy kiválasztott szakmához, hivatáshoz kötődően kialakított szerep, amelyet e korszakban magukra öltenek, változtatható, cserélhető. Kiválasztásuknál nem esik latba racionálisan, hogy képességeik, tehetségük alkalmassá teszik-e őket a választott pályára. Az ilyen álmodozásoknak két fontos

¹³ Zsolt 1947: 60.

¹⁴ Erről az újságíró több részletben számolt be regényében: „... másodszer sem mentem el, amikor pesti barátaim leküldték értem a budapesti Pannónia-szálló szobafőnökét, aki benne volt valamelyik ellenállási mozgalomban, s Páttermann Ferenc szarajevói születésű pincér nevére kiállított hamis papírokat hozott nekem.” (Zsolt 1980: 252.) Jól láthatóan nem emlékezett a szöktető pontos nevére. Ugyanez az esemény jóval pontosabban jelenik meg a gyerek naplójában. Az eset 1944. április 16-án történt, amely akkor vasárnapra esett: „Ma lejött Pestről Ági keresztény unokatestvére [a rokonság tudtommal nem igazolható, itt a gyerek téved, vagy a felnőttek direkt így mutatták be az idegent, akivel szökését előkészítették – K. G.], aki ott a Pannónia szállodában tisztviselő. Kaufmann Sanyinak hívják. Hozott Áginak és Béla bácsinak hamis iratokat, amiket a szállodából lopott el. És el akarta szöktetni őket éjjel Békéscsabán át Pestre.” (Zsolt 1947: 53–54.) Azt, hogy Éva egészen biztosan nem téved a névvel kapcsolatban a naplójában, mi sem bizonyítja jobban, hogy a személy pontosan azonosítható: Kaufmann Sándort, aki szobafelelősként a budapesti Pannónia Szállóban dolgozott, posztumusz kitüntették a Yad Vashem Intézet Világ Igaza címmel 2008 februárjában (<http://budapest.mfa.gov.il/mfm/web/main/document.asp?DocumentID=133678&MissionID=39>).

¹⁵ Zsolt 1980: 271; Zsolt 1947: 55.

funkciója van. Egyrészt a naplók alapján a gyerekek minden esetben, mint a megálmódott szakma jövődöbeli vagy jelenlegi sikeres művelői tünnek fel önmaguk előtt, s ez segíti énképük megerősödését. Másrészt az álmok a biztos, eredményes jövő nyugalmát, kontrollálhatóságát és tervezhetőségét is kölcsönzik számukra. Éva naplójában ez ott érhető tetten, hogy fotóriporter szeretett volna lenni. E foglalkozás kiválasztásában talán a felnőttvilág normáinak követése játszott némi szerepet. Pontosabban, az apja által birtokolt tárgy – a fényképezőgép – volt az, amihez – feltételezhetően – egy hivatást konstruált a maga számára. Más szempontból is fontos volt a leány számára e hivatás, hiszen olyan foglalkozásnak tekintette, amellyel a másik nem körében sikereket érhet el. Annak érdekében, hogy az előző mondat s a következő idézet mélyebb megértést nyerjen, el kell helyezni a *Zeiss*-gépet és az ezzel összefüggő hivatást a kislány világában. Éva önképének alakulásában – mint minden gyereknél, így nála is – fontos volt a külvilág visszajelzése. Erre viszonylag ritkán tér ki, azonban nagyapja észrevételét lejegyzí:

„Nagyapa csak Ágit szereti és ha valaki azt mondja, hogy én szép gyerek vagyok, akkor mindig azt feleli, hogy az anyja most is szebb. Egyáltalán, Nagyapa néha Ágíról olyan butaságokat mond, hogy Ági szebb, mint Greta Garbo, pedig ezen mindenki nevet. Nagymama azt mondja, hogy én mégis szebb leszek, mint Ági...”¹⁶

A lányka nagyapjától nyíltan olyan megjegyzéseket hallott, amelyek énképét kikezdték, s ráadásul az anyjával állították szembe. Talán ennek lehet az a hatása, hogy a kislány számára a fotóriporterség nem csupán egy hivatás volt:

„...ha nagy leszek és fotóriporter én utánam fognak szaladni a fiúk. Bár nem tudom, mert néha hallgatóztam, ha az Ági barátnői nálunk voltak és úgy látom, hogy ő utánuk sem szaladnak a férfiak, inkább fordítva.”¹⁷

Tehát ez a foglalkozás számára egyben a saját – az ellentétes nem körében aratott jövődöbeli – sikerének is a kulcsa. Naplójában ugyanakkor azt is jelzi, hogy e hivatás majdan számára a saját életet, a teljes önállósulást és az egyenrangúságot jelenti, egyben a gyerekléttől és a gyámkodástól való szabadulást is: „Én most is csak azért fogadok szót, hogy ne legyen veszekedés, mert azt utálok, de ha nagy leszek, kenyeret fogok keresni, mint fotóriporter és azt csinálom, amit akarok.”¹⁸ Éva a fotóriporterség választásával, illetve annak sajátos, énközpontú interpretálásával a serdülőkor két égetően fontos problémáját oldotta meg. Egyrészt a célterv kiválasztását, másrészt az ellentétes nemhez való viszonyát rendezte önmaga számára megnyugtatóan.

¹⁶ Zsolt 1980: 11.

¹⁷ Zsolt 1947: 26.

¹⁸ Zsolt 1947: 16.

A nagyváradi kislány feljegyzéseiben tisztán tükröződik, milyen mély és begyógyíthatatlan lelki sebet okozott benne az, hogy szülei még kisgyerekkorában elváltak. A válás visszatérő téma naplójában. A német megszállás itt is éles vonalként húzódik végig, ekkortól már nincs lehetőség arra, hogy Éva a múlt traumáinak újragondolásával, értelmezésével töltse naplójának oldalait. A válás traumáját nagyban mélyítette, hogy a kislány gyakorlatilag szülők nélkül nőtt fel. Családban ugyan, de ez a közösség a nagyszülőkből, a szakácsnőből (Mariska) és a nevelőnőből (Juszt) állt, az azonos korú gyerekközösség teljesen hiányzott. Az édesanyja Pesten lakott, édesapja Váradon élt, de külön a gyereket nevelő anyai nagyszülőktől. Éva több helyen felállított egy érzelmi rangsort, amely bizonyos személyekhez való kötődését reprezentálja:

„Jusztit a világon a legjobban szeretem, kicsit jobban, mint Ágit, de utána Ágit, aztán apukát, rögtön apuka után Béla bácsit és a Rácz nagyszülőket, aztán Lujza nagymamát. Rácz nagymamának ezt nem lehet megmondani, mert ő mindjárt dühös lesz.”¹⁹

Ezen érzelmi háló szövésében két tényező játszott döntő szerepet: elsőként a személyeknek a kislány életében való állandósága, másrészt – kevésbé hangsúlyosan – a fizikai közelség. A válás és az együttélés hiánya miatt a legerősebb érzelmi kötődés nem az édesanya, hanem az osztrák nevelőnő iránt alakult ki, aki már 1913-tól családtagként élt velük.²⁰ Mellette szólt, hogy ő nevelte édesanyját is, másrészt ő jelentette az állandóságot az életében, miközben a szülők csak alkalmanként tűntek fel.²¹ Fontos azt is megjegyezni, hogy az anyának a második helyre való sorolását a kislány, önkéntelenül is, kétszer emeli ki. A kislány a nagyszülők házában élt, akiket azonban mégiscsak a kevésbé preferált helyekre sorolt. E mögött a napló alapján az állhat, hogy a nagymamától, akinek idegrohamai voltak, Éva szó szerint többször rettegett. Emellett a család nélkül, a nagyszülői házban lévő gyerek talán a teljesen egyedül maradás gondolatától is félt.²²

A családkról alkotott reprezentációjában élesen különül el az egész és a csonka család, míg az egyik boldog, a másik keserű gyermekkort determinál. Ezt a bipoláris képet az otthoni diskurzus is erősítette:

¹⁹ Zsolt 1947: 18.

²⁰ Zsolt 1947: 79.

²¹ Zsolt 1947: 17.

²² Az, hogy a nagyszülők irányában kevésbé volt elkötelezett, annak az is mozgatórugója lehetett, hogy egy családi krízishelyzetben a nagymama nem tartott ki a gyerek mellett, sőt őt egy megnyilatkozásában gyakorlatilag tehernek nevezte. Erre akkor került sor, amikor a város visszacsatolását követően, a család anyagi alapját biztosító gyógyszertárat a magyar hatóságok elvették: „Ágit folyton szidta nagymama, hogy miért vált el apukától és most én is itt vagyok a nyakán és éhezni és fájni fogunk mind.” (Zsolt 1947: 28.) Tehát egy újabb elhagyás, otthagytás miatti félelem is motiválhatta azt az érzését, hogy nagyanyját kevésbé szerette.

„Annit [Éva legjobb barátnője – K. G.] nagyon szeretem és Ági szerint állítólag jó hatással van rám, de azért kicsit irigylem. Először is szülei nem váltak el, sőt nagyon is szeretik egymást és Anninak, ahogy Juszti mondja, ideális és zavartalan gyermekora van.”²³

A nevelőnő biztos kötődést nyújtott a kislány számára, azonban külső kényszer hatására tőle is meg kellett válnia. 1943 tavaszán ugyanis a nevelőnőnek – mivel német állampolgár volt – nem lehetett tovább zsidóknál dolgoznia, így egy keresztény családnál volt kénytelen elhelyezkedni, ahol a családfő ráadásul antiszemita volt.²⁴ Az elszakadás azoktól a személyektől, akikhez érzelmileg kötődött, mélyen megrázta a gyereket. Ezt követően feljegyzéseiben felemás visszarendeződés figyelhető meg. Az elválás után ideiglenesen újra az anya tölti be az űrt, de úgy, hogy az elsőbbséget, a nevelőnő pozícióját mégsem tudja meghódítani: „Tulajdonképpen Ági után csak azóta vágyódom ilyen nagyon, amióta Juszti nincs nálunk...”²⁵ A szülők elválását a kislány elhagyásként élte meg, az anya irányában mindvégig labilis kötődései voltak, közelségének a hiányát úgy értelmezte, hogy az nem szereti.²⁶ A gyerek számára fontos volt, hogy anyját mint biztos támaszt maga mögött tudja, s hogy ez milyen jelentős volt számára, azt az is jelzi, hogy szülőjétől személyesen próbált meggyőződni arról, hogy tényleg szereti-e őt. Mivel azonban erre nem kapott egyértelmű megerősítő s biztató választ, így saját maga próbálta naplójában édesanyja érzemvilágát feltérképezni. A rangsorban a gyerek önmagát anyja számára a második legfontosabbnak tartotta, Zsolt Béla után. Éva számára szülője úgy tűnik fel, mint aki nem kellően szereti a gyereket. A fentiek alapján úgy vélem, hogy a napló vezetésének egyik legfőbb mozgatórugója az volt Éva számára, hogy a családot, az egykorú barátot pótolni próbálja, s teremtsen magának egy társat, ha virtuálisan is. Ez a *Kis Napló*, akinek őszintén mesélhet, s mondhatja el érzelmeit és félelmeit.

²³ Zsolt 1947: 25.

²⁴ A nevelőnő távozását – feltehetőleg a kislány miatt – a család igyekezett megakadályozni. Ez Éva naplójában, illetve a nevelőnő levelében eltérőképpen jelenik meg, amely úgyszintén a napló hitelességét támasztja alá. A gyerek verziója szerint arról volt szó, hogy a nagypapa nem akart előre fizetni a „megvásárolt” férjnek: „Senki sem akarta, hogy elmenjen és nagypapa folyton azt akarta, hogy magyar állampolgár legyen, de ez nem sikerült. Ági meg azt akarta, hogy menjen valakihez férjhez, aki magyar állampolgár és akkor ő is az lesz. Nagypapa tárgyalt is egy pincérrel a Royal kávéházból, de az előre akarta az 1000 pengőt, még mielőtt elveszi Jusztit és így nem lett belőle semmi.” (Zsolt 1947: 20.) A nevelőnő ezt a következőképpen magyarázza: „...vén számár, templomba járó kispolgár voltam, azt hittem az a becsületesség, hogy nem tudok névházasságot kötni a pincérrel, akit apád [Zsolt Ágnesé – K. G.] hozott...” (Zsolt 1947: 82.) A gyerek verziója szerint nevelőnő érdeklődésének – hogy magyar állampolgár legyen – kudarca a pincéren múlt. Azonban leveléből ez saját döntéseként jelenik meg. Feltehetőleg a gyerek számára tapintatosabb volt ezt a pincért megtenni „bűnbaknak”, mint hogy az igazat megvallva kimondani, hogy a nevelőnő „saját döntése” végett kénytelen elhagyni a zsidó családot, mert német állampolgár.

²⁵ Zsolt 1947: 20.

²⁶ Zsolt 1947: 7.

Éva bipoláris világgépe

A kislány naplójának szóhasználatán és nyelvezetén jól érezhető, hogy társadalomképében milyen fontos szerepet játszott zsidó identitása. Éles határt vont saját közössége és a nem zsidók közé, s rájuk a politikai hatalom jogi kategóriáját, az *árja* kifejezést használja rendszeresen. A társadalomnak az ily módon való megosztása elég egyértelmű. A saját és a család kollektív tapasztalatai alapján félelemmel és bizalmatlanul tekintett a nem zsidók tömegére. A társadalom e két csoportjának a viszonya szerinte egyenlőtlen, hiszen társadalomképében mindvégig az árják azok, akiknek a sora jobban megy, s a zsidóságot elnyomják. A személyes tapasztalatai alapján konstruált társadalomképe nemcsak a zsidóüldözésre érvényes. Ennek alapját, az egyenlőtlen zsidó–árja viszonyt, időben állandónak tekintette, ellentétben a nagyszülőkkel, akik a napló szerint az üldözést ideiglenesnek tartották. A gyerek a felnőttek nyomán az árják társadalmát a vagyon alapján két élesen, de sematikusan elkülöníthető részre osztja. Ennek kialakításában nyilván fontos szerepe volt annak, hogy az elsődleges politikai szocializációs közege erősen baloldali volt. Erre vezethető vissza az is, hogy Éva – Zsolt Béla kijelentése nyomán – úgy látja, az árják szegény rétegei azok, amelyek empátiával fordulnak a zsidóság irányába, a csillagviselést követően is: „Hiába Béla bácsinak abban is igaza van, a szegény árják jobbak, mint az úri árják, mert azok kinevetnek az utcán és nem szégyelik magukat, mint Mariska.”²⁷ A német megszállást követően Éva bipoláris társadalomképe még jobban elmélyül, s szinte csodálkozással jegyzi fel naplójába azt, hogy vannak olyan árják, akik segíteni próbálnak a zsidókon. Az árják és zsidók egymással szemben álló, markánsan elkülöníthető csoportjához a kislány politikai preferenciákat is rendel, így az árjakra mint a politikai berendezkedés támogatóira, míg a zsidókra – saját családi tapasztalatai alapján is – mint kommunistákra, szocialistákra tekint. Váratlanul érte az is, hogy nem csak a zsidók tartoznak az ő és a család által preferált politikai irányhoz.²⁸ A gyerek az árják csoportjából csak saját tapasztalatai és személyes ismeretsége alapján emel ki néhány személyt (köztük a család keresztény alkalmazottait). Többek között Nadányi Zoltánt, Bihar vármegye főlevéltárosát, akire támaszkodva a család sikertelen kísérletet tett arra, hogy hamis származási iratokat szerezzen be. A nyílt családi kommunikációt illusztrálja, hogy az egyetlen gyereket bizonyos kérdésekben teljesen felnőttként kezelték: Éva naplójában a saját szemszögéből beszámol erről az eseményről is.

Az angolok egyöntetűen pozitív ábrázolása is a családi szocializációra vezethető vissza. Ezzel indokolható talán a kislány esetében a jövődöbéli angol férj választása is, amelyet az anya szánt a lányának, s amelyet a gyerek elméletben el is fogadott. Így Éva félt bevallani, hogy titokban egy már húsz év körüli,

²⁷ Zsolt 1947: 48.

²⁸ Zsolt 1947: 52.

a zsidótörvények miatt egyetemet nem látogatható, így nagybátyja textilüzletében dolgozó fiúba szerelmes. Egy másik esetben ezt hosszabban taglalja:

„Ági azt mondja, hogy Hitler az ördög és aki vele van, az mind az ördög cimborája. Igaz, hogy Ági folyton politizál és nem is értem, sokszor úgy drukkol az angoloknak és közben azt szokta mondani, hogy Hitlerről is az angolok tehetnek, mert Hitler a veszett kutya és az angolok a sintérek és mégis engedték garázdálkodni a veszett kutyát, aki végül mindenkit megmárt. Ági mégis alig várja, hogy hallgathassa az angol rádiót és engem is egy angol árjához akar hozzáadni feleségül, de – biztos egy olyanhoz, aki nem tehet Hitlerről.”²⁹

Éva világában az emberek egyrészt árjakra és zsidókra, valamint a halált hozó németekre s a velük szövetséges magyarokra, másrészt az ezekkel szemben álló pozitív oldalra: a jó angolokra s főleg a – politikai berendezkedésük miatt preferált – szovjetekre tagolódnak.

Mint más zsidó lányoknak, neki is szembe kellett néznie azokkal az antiszemita sztereotípiákkal, amelyeket a zsidókról terjesztettek. A gyereknaplókból úgy tetszik, hogy a lányok ezt egyben saját önképük megkérdőjelezéseként fogták fel, s különféle védekezési stratégiákat alkalmaztak önértékelésük megóvására. Éva a felnőttek világából érkező ilyen reakciókat saját tapasztalatai alapján igyekezett megcáfolni, amikor az antiszemita felnőttek azt mondták rá, hogy *még szép, de ha felnő, kijön majd rajta fajtája jellege*.³⁰ Ekkor nem anyját hozta fel ellenpéldaként, hanem apját, aki talán férfiideál lehetett számára önmegerősítésként, amikor ezt a megjegyzést magában elhárítani próbálkozott:

„Én ezt nem hiszem, mert az én Apukám, Heyman Béla építész mérnök, olyan, mint egy árja. Éppen olyan karcsú, magas és kékszemű, mint a Signalban az árja férfitípusok. Az én szép kékszemű apukám még most is szereti a magyarokat... Apuka igazán árjának látszik és nagyon szép ember, Ági nem szerette és azért elváltak.”³¹

Ebből az is látható, hogy a leány számára e megjegyzéssel kapcsolatban nem az esett döntő jelentőséggel latba, hogy burkoltan zsidónak nevezték; ez az, amit nem tagad az idézetben, hanem jóval fontosabb volt, hogy jövődöbéli szépségét vonták kétségbe. A kijelentés negatív jelentéstartalmához fűzött kommentárból az tűnik ki, hogy Éva – miként más lányok is – a külvilág által zsidónak vagy zsidósnak minősített külsőre, mint az újságok, a fotók és a mozi által közvetített szépségideál ellentétére tekintett.

²⁹ Zsolt 1947: 20.

³⁰ Zsolt 1947: 10.

³¹ Zsolt 1947: 10.

Éva világának asszociatív szemantikus hálója

A kislány naplójában bizonyos szavak erős asszociációs kapcsolatban vannak egymással, így egy szemantikai hálót alkotnak. Ezeknek a felfejtése és értelmezése egyedülálló lehetőséget ad arra, hogy a gyerek lelkivilágának főbb csomópontjait feltárjuk. E háló egyes elemei rendkívül összetettek, így nem csupán fogalmakhoz, hanem érzésekhez, emlékekhez, helynevekhez, tárgyakhoz kötődnek. Ezek kölcsönösen felidéznek egymást. Éva mindegyiküket egy saját maga által konstruált jelentéstartalommal látta el. Jelen esetben csak egy csomópontra fókuszálok, s annak elemeire térek ki, melyek minden esetben Éva számára mélyen traumatikus és felzaklató eseményekhez kötődnek.

A háló csomópontjai a gyerekírás alapján csak nehézkesen s némi torzítással emelhetőek ki, hiszen sokkal inkább úgy tűnik, hogy azonos rangú csomópontok rendszeréről beszélhetünk, amelyek kölcsönös kapcsolatban állnak egymással. Ennek ellenére az elemzendő szemantikai hálónak talán legfontosabb, de nem központi fogalma az első olvasásra hétköznapiak tűnő *kerékpár*, hiszen az a napló alapján más szavakkal, fogalmakkal, érzésekkel van ekvivalens és szoros asszociációs kapcsolatban. Ehhez Éva világában sajátos jelentések kötődnek. A bicikli többszörös jelentéstartalommal bír számára, s egy teljesen hétköznapi cselekvés taglalásakor, e szó papírra vetésekor, a szemantikai hálójában a hozzá rendelt élményekre, eseményekre asszociál:

„Ma lehoztam a biciklimet a padlásról, két hét múlva talán már mehetek vele. Imádok biciklizni és az én biciklim igazi bicikli, nem gyerekeknek való, hanem felnőttek.”³²

E tárgyhoz Éva esetében egy barátnője emléke tapad szorosán:

„Csak ne jutna még most is Márta az eszembe, ha ránézek. Kis Naplóm, megígértem, hogy Márta történetét beléd írom, mert Te vagy a legjobb barátom és előttem nem lehet titkom.”³³

Ekkor kezd bele egykori barátnője tragikus történetének leírásába. Ennek kiváltó oka a piros bicikli lehozása volt. A kislány lelkivilágában ez a kerékpár a legfájdalmasabb pont, s mélységes halálfélelmek kiindulópontja. Elsősorban azért, mert deportált barátnőjéhez hasonlóan neki is piros színű volt a biciklijé, s úgy tűnik, olyan félelmek gyötörték, hogy e két tárgy azonossága a tulajdonosok azonos sorsát is jelentheti egyben. Édesanyja – a visszaemlékezésének tekinthető előszóban – a lánya ezzel kapcsolatos rémképeiről a következőképpen szólt:

³² Zsolt 1947: 13.

³³ Zsolt 1947: 13.

„Valóságos idegbajává vált, hogy ő és mi mindannyian, akiket szeretett, erre a sorsra juthatunk. Nehéz volt az érzékeny, rendkívül értelmes kisleányt ettől a már-már kényszerképzetevé fajult félelmétől megszabadítani.”³⁴

Zsolt Ágnes e mondatai egy jelentős ponton ellentmondanak a kislány naplójának. Az anya úgy interpretálja a kislány félelmeit, hogy azok csak a gyerek aggodalmai voltak. Éva a naplójában éppen ennek az ellentétét állítja, amikor egy korábbi emlékét idézi fel:

„Ági hangosan sírt valahányszor meglátta a két piros biciklit egymás mellett. Én meg is kérdeztem tőle, hogy miért sír folyton... De ő csak sírt és azt mondta, még sok minden történhetik és minket is elvihetnek vagonban Lengyelországba csak azért, mert zsidók vagyunk és itt fasizmus van.”³⁵

Ez alapján úgy tűnik, hogy ennek a félelemnek az elmélyítésében és rögzülésében nagy szerepe volt a kislány szerint az édesanyjának, akit kimondva vagy kimondatlanul hasonló rémképek gyötörtek. Arról, hogy Éva milyen családban nőtt fel, s milyen fogalmakban gondolkozott a családról, már ejtettem szót. A teljes családban élő barátnőjének deportálásával kapcsolatban fontosnak tartotta több ízben lejegyezni, hogy szülei még deportálás előtt sem váltak el, pedig állítólag így meg lehetett volna menteni a gyerek életét. A válás többszöri kiemelésével a saját helyzetével is szembe állítja a Münczer családot, akik minden körülmények között ragaszkodtak a familia egységéhez. A kislány igyekezett mindent megtudni arról, hogy mi történt barátnőjével. Ennek hatására újabb szavak és helynevek – mint asszociációs hálójának új elemei – léptek be világába. Például Lengyelország, amely a kislány számára ezt követően a bizonytalanság, a félelem és a halál ismeretlen földjévé vált:

„Már többször voltak nála [Márta nagymamájánál – K. G.] katonák, akik előbb pénzt kértek tőle és csak aztán mondták el, hogy látták Mártát és az anyukáját is valami Kamanecz-Podolszk nevű lengyel városban. Ezt meg is néztem a térképen és pírissal aláhúztam.”³⁶

³⁴ Zsolt 1947: 5.

³⁵ Zsolt 1947: 15.

³⁶ Zsolt 1947: 15. A gyerek rosszul emlékezett Kamenyec-Podolszkij elhelyezkedésére, mert az nem Lengyelországban, hanem Ukrajnában volt valójában, közel az 1939-es lengyel határhoz (Ormos 1998: 235). A szakirodalom szerint ez a megszárlás ismert lehetett a kortársak számára, hiszen annak számos magyar szemtanúja volt, fényképek is készültek (Karsai 2001: 271). A tömeges deportálások és kivégzések híre külföldre is eljutott, amelyről a *New York Post* is beszámolt (Karsai 2001: 232). 1941 őszén a vérengzés egyik túlélője Rabinovits munkácsi főrabbi eljutott Nagyváradra „... közvetlen forrásból tájékoztatta a város jómódú polgárait a nácik által elkövetett tömegmegszárlásról. Közlésének a város asszimilált magyar zsidósága nem sok hitelt adott, tovább élte megszokott életét.” (Braham [szerk.] 2007: 330.) Azonban egy olyan családban, amely korábban (az 1940-es visszacsatolásakor a Rác Gyógyszertárat ideiglenesen elvették a családtól), mind pedig később (Zsolt Béla munkaszolgálat) többször saját

Tehát Éva szemantikai hálójában a *saját piros bicikli* birtoklásához gyakorlatilag a *piros kerékpár*=*Márta*=*Lengyelország*=*német(ek)*=*halál* rendkívül erős asszociatív kapcsolatban álló jelentések társultak, bármelyik elem megjelenése magával vonzotta a többi jelentés aktivizálódását is. Amikor nagyapját halálosan megfenyegették, akkor úgyszintén rögtön a deportált barátnője jutott eszébe. A szavak köre, amelyeket a hozzájuk tapadó negatív jelentéstartalommal ruház fel, ebben az esetben tovább bővült:

„De úgy fenyegette nagyapát, hogy majd ő megmutatja, nagyapa nem fog ágyban meghalni, hanem egészen máshogy. Én azt hittem, csak ágyban lehet meghalni. De azt mondják, Mártáék sem ágyban haltak meg Lengyelországban, hanem agyonlőtték őket a németek...”³⁷

Jól látható az előbbi idézet kapcsán is, hogy a kislány a halálos fenyegetésből rögtön Lengyelországra asszociált, s bár nem írta le, de minden bizonnyal olyan halálra gondolt, mint amilyenben barátnőjének volt része a németek által. De igyekezett ezt a félelmét racionális érvekkel kordában tartani, azzal nyugtatva magát, hogy nagyapja Kaposváron, dédapja pedig Tabon született.

A jelen traumáinak verbalizálása

A gyerek naplójában a német megszállás előtt Márta csupán két alkalommal tűnik fel. Az első esetben Éva ígéretet tesz arra, hogy ezt részletesebben megírja, a második alkalommal pedig már el is meséli, miképpen élte meg legjobb barátnőjének deportálását. A megszállást követő héten jelenik meg újra Márta képe a naplóban, hiszen a már korábban elemzett szemantikai háló egyik eleme (németek) lépett színre a valóságban. A németek jelenléte miatt már egyértelműen a Márta sorsától fél, s itt a két sors közötti azonosságot ekkor nem a piros biciklire, hanem az azonos életkorra alapozza:

„...amióta itt vannak a németek csak Mártára gondolok. Ő is gyerek volt mégis megölték a németek. De én nem akarom, hogy engem megöljenek!”³⁸

Ezt egy vágyott, boldog jövőképpel állítja szembe, amelyben a kislány minden korábbi vágya beteljesedik:

bőrén érezte a diszkriminációt, feltehetőleg (legalább részben) hitelt adott e híreszteléseknek. Különösen a Zsolt-házaspár, hiszen a naplóból látható, hogy az idősebb, nagyszülői generáció csak ideiglenesnek tartotta az antiszemitizmus feléledését, így az esetleges szöktetési, menekülési kísérleteket sem vette komolyan.

³⁷ Zsolt 1947: 30.

³⁸ Zsolt 1947: 40–41.

„Én fotóriporter akarok lenni és 24 éves koromban férjhez megyek egy angol árjához, de az is lehet, hogy Vadas Pistához. Pistát nem láttam, mióta bejöttek a németek, de nem is gondolok rá, mert olyan rettenetes az egész élet március 19-e óta. Bár inkább Pistára gondolnék, mint Mártára...”³⁹

Az egy nappal későbbi bejegyzéséből kiderül az, hogy a két sors azonosságát a szülői kijelentések is erősítették, s különösen fontos volt a gyerek számára, hogy e kijelentéseket saját anyjától hallotta. Ekkor ugyancsak asszociált Mártára:

„Már van új kormány és Sztójai a miniszterelnök. A többit nem tudom, de Ági azt mondja: itt mindennek vége, nem érjük meg a háború befejezését. Pedig én meg akarom élni és el akarok bújni, legjobb lenne Jusztihoz, mert Poroszláékát nem fogják bántani, ők árják.”⁴⁰

A piros kerékpár összesen három alkalommal kerül elő a naplóban: először Márta történetének elmesélésekor, majd pedig április 7-én, illetve azt követően még egyszer. Az április eleji napon fosztották meg Évát a kerékpárjától. A hatóság emberei erőszakkal vették el tőle biciklijét, s a gyerek ezt minden tőle telhető eszközzel igyekezett megakadályozni:

„Szóval, kis Naplóm, bizony levettem magamat a földre s alulról átötlettem a biciklim hátsó kerekét, s ordítottam mindenfélét a rendőröknek, »szégyeljék magukat elvenni egy gyereknek a biciklijét«. »Hiszen ez lopás!»⁴¹

A gyerek a naplójában megmaradt törvénytisztelőnek és illedelmesnek, s utólag visszatekintve a rendőröket (embertelen viselkedésük ellenére is) a hatóság közegeinek tekintette, akiket – bármennyire is fél tőlük – tisztelet illet meg: „Utólag nagyon szégyenlem magam, hogy a rendőrök előtt ezt csináltam.”⁴² E magatartás mögött az is meghúzódik, hogy anyja felszólította, többet ne álljon ellen, bármit is vesznek el. A kerékpár megvételét egyébként igen részletesen tárgyalja, amit az e napi bejegyzés alapján talán az magyaráz, hogy a gyerek úgy vélte, a durva rendőrök azért viszik el tőle a biciklit, mert lopott volt, s ezt meg is fogalmazza:

„Tulajdonképpen mit gondol ez a gonosz rendőr, hogy mi loptuk azt a biciklit? Mi vettük a Hoffmantól pénzt és azért a pénzért megdolgozott a nagypapa és mindenki, aki pénz adott hozzá.”⁴³

³⁹ Zsolt 1947: 41.

⁴⁰ Zsolt 1947: 40.

⁴¹ Zsolt 1947: 48.

⁴² Zsolt 1947: 48.

⁴³ Zsolt 1947: 49.

Talán éppen emiatt van az, hogy Éva e napi feljegyzésében igen nagy hangsúlyt fektet annak taglalására, hogy miképpen és mely családtagok segítségével jutott a biciklijéhez. Azt, hogy a gyerek lelkivilágában milyen jelentéstartalmak társultak a Lengyelország kifejezéshez, már korábban tárgyaltam. Itt lényeges kiemelni, hogy a piros bicikli újabb s egyben utolsó felbukkanását a feljegyzésekben édesanyja kijelentése hívta elő a gyerekekben:

„Ági keservesen zokogott és azt mondta, hogy az utolsó lehetőséget elmulasztották, és mindnyájan *megdöglünk* [kiemelés az eredetiben – K. G.] Lengyelországban.”⁴⁴

A kijelentés e legutolsó szavainak hallatára a napló lapjain a gyerek rögtön deportált barátnőjére asszociált:

„Ezt először hallom Ági szájából. Szóval mégis igaz, Lengyelországba visznek úgy, mint Mártát.”⁴⁵

A napló az, amellyel a gyerek aggodalmait leginkább gátlások nélkül tudta megosztani. Így legnagyobb félelmét is beleírta. Ez jól mutatja, hogy az azonos tárgy birtoklása egyben azonos sorsot is jelöl a kislány számára, s ezt anyja is megerősítette közvetett módon immár: „Talán azért visznek engem is, mert piros biciklim volt, mint Mártának.”⁴⁶ Nyilván a félelme tompítása végett a korábbi kijelentését próbálta bagatellizálni önmaga előtt, hogy azt értelmetlennek nevezve próbáljon halálfélelmén úrra lenni:

„Tudom, hogy ez butaság, amit most leírtam, de kis naplóm hidd el, hogy már én is attól félek, megzavarodom, mint nagymama.”⁴⁷

A család együttléte az egyik legritkább nagy örömforrás volt a gyerek számára. Az Éva által áhított családi együttlét tragikus módon ezekben a kritikus napokban valósult meg. Ekkor egyébként a nagyszülőkben az is felmerült, hogy öngyilkosságot követnek el, azonban erről a gyerek nem tudott a napló alapján. De talán mintha mégis megérzett volna valamit a nagyapja viselkedéséből, hogy milyen baljós szándék rejlik az egyes mozdulatok mögött.⁴⁸ A gyerek feltehetőleg megsejtette, hogy miről van szó, s a nagyapjának lányától, Rácz Ágnestől való búcsúzására, mint utolsó búcsúra tekintett, amely a család egységét megbontja, s anyját, annak apjától megfosztja. Ekkor, ugyancsak a szüleivel együtt deportált barátnője képe jelent meg előtte:

⁴⁴ Zsolt 1947: 54.

⁴⁵ Zsolt 1947: 54.

⁴⁶ Zsolt 1947: 54.

⁴⁷ Zsolt 1947: 54.

⁴⁸ Zsolt 1947: 57.

„Márta nem akart apukája nélkül itt maradni és elment velem meghalni Lengyelországba. Igaz, hogy nem tudhatta előre, hogy meghalni viszik. Már sokszor gondoltam, kis Naplóm, mióta itt vannak a németek, hogyha Márta már Váradon tudta volna, milyen rettenetes halál vár rá, ha elmegy az apukájával, vajjon akkor is elment volna-e? Kis naplóm én bevallom neked, hogy úgy, de úgy szeretnék élni, hogyha engem is választás elé állítanának, mint Mártát, én apukám és Ági és mindenki nélkül is maradnék, mert én életben akarok maradni!”⁴⁹

A gettóban

A napló szerint a család május ötödikén került a nagyváradai gettóba, a Szacsyay utca 20. szám alá. E napokból származnak a kislány első gettófeljegyzései is, melyek sokban eltérnek a korábbiaktól. Egyrészt alig van bennük szó a múlt eseményeiről – például a szülők válásáról – , másrészt részletesen foglalkozik az álmaival. Az első gettóban töltött éjszakai álmában az előző napi események maradványai köszönnek vissza. Azonban a korábbi ébrenlét történései a valósággal teljesen ellentétes előjelűek. Az álomban két elem keveredik össze. Egyrészt a negatív élmény, amikor kénytelenek voltak a lakást elhagyni, s teherautóval a váradi főutcán keresztül a gettóba szállították őket. Itt külön kitér arra: „Az autó sofőrje egy német katona volt, azt hiszem egy SS, mert fekete uniformis volt rajta.”⁵⁰ Ez az élmény, pontosabban ez a sofőr, akit újra felidéz az álmában, de ekkor már a nap pozitív élményével keveredik össze, azzal, hogy a titkon szeretett fiúval találkozhatott: „Én azt álmodtam, hogy Vadas Pista volt a teherautó sofőrje és borzasztóan mérgelődtem, hogy miért lett Vadas Pistából SS.”⁵¹ A naplóban feljegyzett álomban egy sűrítés érhető tetten. A korábbi képekből két elemet ragadt ki, mindkettő kimondatlanul a gettóhoz kötődik. Az egyik oda szállította, míg a másikkal érkezésekor találkozott. Másrészt észrevehető egyfajta eltolás is, hiszen a gyerek számára a rosszat szimbolizáló SS-katona helyére álmában szerelmét ülteti. Első olvasásra úgy tűnik, hogy ezzel őt az ellenséges táborba sorolja, ehelyett sokkal valószínűbb, hogy így próbálta a gettóba szállítás traumáját magában megfordítani, s azt minden mérgeződése ellenére egy elviselhetőbb élménnyé alakítani.

Amint e rémálmából is kitűnik, mélyen megviselte a gettóba hurcolás, ennek ellenére saját megerősítése végett igyekezett az egész esetet a maga számára úgy interpretálni, hogy annak pozitív oldalát domborítsa ki. Más gyereknaplókban is megfigyelhető, hogy a gyerekek például a sárga csillagos házakat, a gettót⁵² első-sorban az egykorú gyerekek társaságával, játszótársakkal kapcsolták össze, amely

⁴⁹ Zsolt 1947: 57.

⁵⁰ Az, hogy az autót SS-katona vezette, az Évával hasonló korú Steiner Róbertnek is megmaradt emlékezetében. Steiner 2005: 60.

⁵¹ Zsolt 1947: 63.

⁵² A nagyváradai gettóba gyerekként kerülő Steiner Róbert is feljegyezte, hogy az milyen jó élményként maradt meg emlékezetében. Steiner 2005: 72.

a huzamos ideig tartó otthoni bezártság után, amint naplóikból kiderül, pozitívan hatott rájuk. Éva a gettóra elsősorban úgy próbált tekinteni, hogy ez egy olyan hely, illetve lehetőség, ahol végül a család együtt van, annak ellenére, hogy édesapját ekkor még mindig fogva tartották:

„Én összebújtam Maricával és mind a ketten, akár hiszed, akár nem, majdnem boldogok voltunk, kis Naplóm. Bármilyen furcsa is ez, de mégis mindenkinek együtt volt, akit szeretünk, persze nekem apukám hiányzott, de gondoltam, reggel majd megkeresem.”⁵³

E bejegyzése tehát arról tanúskodik, a gettóval kapcsolatos félelmein úgy akart úrrá lenni, hogy azokat ellenkező előjelűvé alakította át magában. E kényszerkörülmények közötti együttlétet talán az állandó vágyának beteljesüléseként próbálta felfogni. Minden eszközt igyekezett megragadni, amivel megerősíthette magát. Ezt a cél szolgálta az is, hogy úgy jelenítette meg önmagát feljegyzéseiben, mint aki jó fizikai állapotban van, s minden munkára alkalmas, minden körülmények között. Abban az esetben is, amikor felmerül, hogy a deportálás úti célja az Alföld lesz: „Oh, bárcsak igaza lenne Áginak, én milyen szívesen aratnék, igaz, hogy még sohasem arattam, de én erős vagyok és jól tudnék aratni.”⁵⁴

Félelmeit jól jellemzik álmai, amelyeket mégis azt mutatják, hogy nem sikerült önmagát megnyugtattania, s rettegeéseit, aggodalmait elúznie. A kilátástalansága leginkább szorongó álmain csapódik le, amelyeket ezt követően még két egymás követő alkalommal írt le. Öt nappal később lejegyzett álma bizonytalan, félelmetes jelenből a biztonságos múltba való visszavágyódást fejezi ki, hiszen abban a számára a legnagyobb biztonságot, szeretetet s állandóságot szimbolizáló nevelőnő jelenik meg: „Éjjel Jusztiról álmodtam, kis Naplóm és reggel sírva ébredtem.”⁵⁵ A négy nappal későbbi, május 14-i álma viszont a félelmének elfojtására tett kísérlet kudarcának tekinthető, pedig önfegyelme révén igyekezett a tragikus sorsú barátnő emlékét távol tartani magától:

„Tegnap például azt álmodtam, hogy én voltam Márta és egy nagy réten álltam, akkora rétet még sohasem láttam és aztán rájöttem, hogy ez a rét Lengyelország. Sehol egy ember, sehol egy madár vagy más állat s olyan csend volt, mint akkor, amikor vártuk otthon, hogy vigyenek a gettóba. Nagyon megijedtem álmomban a csendtől s elkezdtem szaladni. Egyszerre csak az a kancsi csendőr, aki Áginak visszaadta a cigarettát, megfogta hátulról a nyakamat és a revolverét a tarkómra tette. Éreztem, hogy egész hideg a revolver, kiabálni akartam, de nem jött hang a torkomból.”⁵⁶

⁵³ Zsolt 1947: 62.

⁵⁴ Zsolt 1947: 72.

⁵⁵ Zsolt 1947: 65.

⁵⁶ Zsolt 1947: 68–69.

Ebben az újabb rémálmában tehát a közelmúlt negatív élményei jelennek meg sűrítve. Mindegyik a gettóval van összefüggésben. Ilyen a csend, illetve a „kancsi” rendőr alakjának feltűnése. Ez a csendőr volt az, aki a rekvirálások idején az anyját prostituáltként nevezte, s minden élelmiszerüktől megfosztotta őket, majd mégis visszaadott egy nagy adag cigarettát. A szerepváltás, miszerint Éva immár Mártaként jelenik meg az álomban, jól mutatja azt, mennyire próbálta magában elfojtani ezt a rémképet, s a naplójában is csupán egyszer merete leírni, attól rettegeve, hogy kettőjük sorsa azonos. Azt, hogy a Lengyelország kifejezéshez milyen más negatív s mélyen traumatikus jelentéstársítások kötődnek, korábban már bemutattam. Álomban teljesen kihalt helyként jelenik meg, ami egyben arra is utal, hogy a gyerek világában ez az ország a halállal egyenlő, s attól elválaszthatatlan. A tizenhárom éves kislány rémálmai tragikus módon valóra váltak Lengyelországban. Amint a kiadott naplóhoz írt „előszóából” kiderül, Éva 1944. október 16-án halt meg Auschwitzban, ahová júniusban deportálták. Édesanyjának és Zsolt Bélának azonban sikerült megszökniük a nagyváradi gettóból, s végül a Kasztner-vonattal Svájcba menekültek.⁵⁷

EGY GYÁSZOLÓ ANYA KRÍZISNARRATÍVÁJA

Zseniális gyereknaplókkal kapcsolatban könnyen születnek olyan kijelentések, amelyek a kútfő hitelességét firtatják.⁵⁸ Anne Frank naplója úgyszintén először 1947-ben jelent meg, akárcsak a most vizsgált forrás. A holland napló rendkívül bonyolult keletkezéstörténete ma már az eredeti kéziratok alapján ismeretes.⁵⁹ A jelenlegi kutatás által vizsgált művel kapcsolatban azonban a napló hitelességét és eredetiségét kétségbevonó állításoknak viszonylag tág teret enged az, hogy Anne feljegyzéseivel ellentétben ennek még máig sincsenek meg az eredeti lapjai.⁶⁰

⁵⁷ A vonat 1684 zsidót menekített ki Magyarországról 1944. június végén. Az utasok először Bergen-Belsenbe kerültek, majd onnan a semleges Svájcba. A menekülést Kasztner Rezső újságíró, jogász, cionista vezető és a cionista Mentőbizottság szervezte meg. A szerelvényen Kasztner rokonai, barátai is, többségében azonban jórészt prominens zsidók (rabbik, írók, művészek, cionisták) és hozzátartozóik kaptak helyet, így a Zsolt-házaspár is. Zsolt Béla a már többet hivatkozott memoárjában megemlékezik erről is, egészen addig a pontig, amíg az alpesi ország határát el nem éri (Karsai 2001: 373–374).

⁵⁸ Nagy Sz. Péter a Zsolt Béláról szóló kismonográfiájában tesz a könyvről említést: „Egy nagyváradi patikus lányát vette el, aki később Zsolt Ágnes néven újságíró lett és Éva lányom címmel 1947-ben első házasságából származó leánya valószínűleg fiktív naplóját is kiadta.” (Nagy 1990: 21.) A külföldi kutatók közül Alexandra Zaprunder az angol fordítás alapján jutott hasonló következtetésre (Zaprunder 2004: 445). Szőke György egy cikkében Zsolt Ágneset tartja a szerzőnek, s az anya önvádjával hozza összefüggésbe a gyerek emlékének szentelt könyv születését (Szőke 1994: 160–163). Steiner, aki személyesen ismerte Évát, a kötetre úgy tekint mint „amely Éva naplóját tartalmazza az anya megjegyzéseivel egyetemben” (Steiner 2005: 91).

⁵⁹ Lejeune 2005: 185–187.

⁶⁰ Az írói hagyatékok legnagyobb hazai gyűjteményében, a Petőfi Irodalmi Múzeumban nem tudnak a Zsolt-hagyatékok hollétéről. Ezért az információért e helyen mondok köszönetet Komáromi Csabának.

Míg az első részben úgy tekintettem a naplóra, mint egy kislány feljegyzéseire, addig ebben a fejezetben a forrást egy másik kontextusba helyezve, a gyászoló anya krízisnarratívájaként szándékozom elemezni. Eredeti kútfők hiányában nem vizsgálható kellő mélységgel az a kérdés, hogy az egyes bejegyzéseken belül hol húzódik az anya és a lánya által írt szöveg határa. Így a szülő által gyereknapló formában és stílusban megírt visszaemlékezésre fogok tekinteni, amelyvel az anya megölt gyermekének állít emléket, úgy, hogy annak perspektívájából próbálja nézni a világot. Másrészt e fejezet erejéig azt is feltételezem, hogy a gyereknaplóra való hivatkozás, amely az előszó első mondatában olvasható („Éva naplóját 1945-ben megtaláltam Nagyváradon.”⁶¹), csupán egy írói fogás, amelyvel Zsolt Ágnes a gyereknapló hitelességének látszatát próbálja kelteni. A szövegre elsősorban tehát mint egy anya visszaemlékezésére, másodsorban, mint kis példányszámban, de a „nagyközönségnek” szánt irodalmi alkotásra tekintek, amelynek megírására ösztönzően hathatott az is, hogy 1947-ben fejeződött be férjének már említett *Kilenc koffer* című önéletrajzi regénye, amely a *Haladás* lapjain jelent meg folytatásokban.⁶²

Az alább következő elemzés csupán egy másik olvasat, amely az előzőnél nem „igazabb”, vagy „valódibb”.

Trauma, gyász, gyászmunka

Zsolt Ágnes esetében többszörösen komplikált gyászról kell beszélnünk, amelynek feldolgozását különösen megnehezítette, hogy a gyermekét megölték, és szüleit is elveszítette.⁶³ A gyermek fiatalon halt meg, tragikus halála [deportálása] az anyát váratlanul érte, mivel napokig azzal hitegették, sikerül megmenteni. Ugyanakkor látnunk kell a gyással egyidejűleg fellépő stresszhelyzeteket is, azt, hogy Ágnes és Zsolt Béla előbb gettó(kórház)ban voltak, amelyet csendőrök, később rendőrök őriztek, majd pedig, hogy megszöktek Budapestre.

Abban a pillanatban, hogy az anya Éva deportálásáról értesült, mint határtalan folyam öntötte el a lelkét a húsig hatoló önvád. S bár tett rá kísérleteket, hogy kanalizálja, hogy gátakat állítson terjedésének és visszaszorítsa, azonban ezek mind kudarcot vallottak. Az anyát feldolgozhatatlanul megviselte, hogy míg neki sikerült kapcsolatai révén férjével Svájcba menekülnie, addig kislánya s vele együtt szülei is – tőle távol – Auschwitzban haltak meg. A gyermeke gyilkosait előkeríteni nem volt lehetséges, így elkeseredett dühe megmentője⁶⁴ ellen

⁶¹ Zsolt 1947: 7.

⁶² Szőke 1994: 161.

⁶³ Pilling 2001: 207–241; Pilling (szerk.) 2003: 45.

⁶⁴ A nagyváradai gettókórházban dolgozó két zsidó orvos Kupfer Miksa nőgyógyász, és Bálint Sándor valamint a nem zsidó Beöthy Konrád patológus professzor együttműködésével sikerült tífuszos megbetegedéseket szimulálni. Az ötlet lényegét az adta, hogy olyan ember vérében, aki már egyszer átesett a flekktífuszon (például Zsolt Béla a munkaszolgálatban) könnyű kimutatni a betegség pozitív jeleit. A vérminták amelyeket Kupfer és Bálint vett le, Beöthy laboratóriumába

fordult, akinek a háború után kísérletet tett a beperelésére, és bírósági elítélésére is. Ez a hártási stratégia egyrészt a traumáját csökkenthette, azt remélve, hogy a vélt vagy valós bűnös megkapja a büntetését. Másrészt a saját felelősségét igyekezett másra áttolni, és bűnbakot kreálni.

Férje visszaemlékezésén végig követhetjük az anya reakcióit az első napokban arra a hírré, hogy rajta kívül a családból mindenkit deportáltak: „Harmadnap megtudta a pincében, hogy félrevezették, s a családot, a gyereket elvitték.”⁶⁵ Az anyát erősen sokkolta ez a hír, amelyet teljes bénultság követett: „Hátborzongató idegroham után, amelyre hatórási ájultság következett, búskomor passzívításba, némaságba és éhségstrájkba kezdett.”⁶⁶ Az éhségstrájk megkezdésében már feltűnik az önelvesztés első csirája, s már itt eltér a normális gyásztól, melyre ilyen esetben inkább „csupán” egy emocionális bénultság jellemző. Az anya nem tudja másképp a traumát feloldani, minthogy ő maga is követi gyermekét a halálba. Erre több különböző kísérlete volt:

„Majd átcsapott a flagelláns önkínzásba. Két napig vergődött a légópince puszta kövén, az operált sebe megint kinyílt, hogy az orvosoknak újra kellett varrni. Aztán nagy nehezen felcipeltek a ház egyik üres szobájába. Csak percekre hagyták magára, de véresre tépte az ütőerét a csuklóján, és sírás közben véresre harapta az öklét. Én a betegszobában tehetetlenül feküdtem a matracon, a többi tífusszal beoltott zsidó között, s még csak szavakkal sem tudtam rajta segíteni – tompán hallgattam végig, amikor az orvosok elmondták, mit művelt a boldogtalan...”⁶⁷

Az ezt következő cselekedeteknek úgyszintén az öngyilkossági szándék volt a mozgatórugója. Kezdetben az anya saját deportálását sürgette, hogy szeretett gyermekének sorsán osztozhasson. De mivel ezt megakadályozták, az önmaga ellen érzett dühét már az egész „közösségre” kívánta irányítani, így terjesztve ki az önmagán végrehajtani kívánt bosszúját:

„Aztán talpra állt, és eszelősen sürgette, hogy azonnal vezessék a csendőrhöz. Követelte, hogy tegyék be a vagonba, s vigyék a családja után. Az orvosok csitították. Ekkor üvöltöni kezdett – ha nem engedik a csendőrhöz, leleplezi az egész csalást

kerültek, „aki készséggel igazolta, amit csak kellett” (Steiner 2005: 88). Akit fertőzőnek nyilvánítottak azokat nem deportálták, hanem a gettó hevenyészett kórházában maradhattak. Egy részük, köztük a Zsolt-házaspár hamis papírokkal a fővárosba szökött, és a Kasztner-vonattal kijutott Svájcba. A szimuláns betegek másik része (Steinerék) átszökött Romániába és így menekültek meg (Steiner 2005: 86–95; Braham [szerk.] 2007: 332). Az egészről részletesen lásd Zsolt 1980. A háborút követően Kupfert többen beperelték azok közül, akik a gettó kórházban feküdtek addig, míg a családtagjaikat deportálták. „Amikor Zsolték a háború után visszatértek Budapestre, eldöntötték, hogy minden lehetséges módon üldözőbe veszik Kupfert” (Steiner 2005: 94). Zsolt Ágnes, Steiner Róbert apját kérte fel sikertelenül (aki ugyancsak a kórházban tartózkodott), hogy tanúskodjon Kupfer ellen a bíróság előtt (Steiner 2005: 94–95).

⁶⁵ Zsolt 1980: 290.

⁶⁶ Zsolt 1980: 290.

⁶⁷ Zsolt 1980: 290.

[...], feljeleníti az orvosokat és a betegeket. Ha a gyereket elvitték, vigyenek el mindenkit. A kórház ablakaiban nem volt üveg, az utca, ahol a szabad árja váradiak közlekedtek, alig volt a szobától ötméternyire – minden szó kihallatszott. Az orvosok rémülten lefoglák, injekcióval elaltatták.”⁶⁸

Az anyának a sokkra adott reakcióját követi a kontrolláltság szakasza, amikor már tudatosul a gyerek halála, ugyanakkor teljes passzivitás jellemzi:

„Aztán néhány nap múlva mégis belefáradt, belerokkant. Ráadtak egy ápolónő köpenyt, munkát adtak neki. Időnként be is jött a kórterembe, leült a matracom szélére.”⁶⁹

A megtalált gyerek

Az anya gyászának többszörös összetettsége mellett itt fontos azt is aláhúzni, hogy a trauma feldolgozásához vezető úton több fontos lépcsőfok is hiányzott, ami még tovább nehezítette a helyzetét. Ezt a hiányt csak hatványozta, hogy a gyászoló anya, akit mélységes lelkiismeretfurdalás nyomasztott, nem tudta, hogy hol nyugszik a kislánya. Így a gyerek nemcsak elveszett számára, mert megölték, hanem ezt a fájdalmat még súlyosbította az is, hogy a gyereket nem tudta eltemetni, nem tudta számára megadni a végtisztességet. A gyász során a temetésnek különleges funkciója van. Különösen fontos a gyászoló számára a temetésen való részvétel,⁷⁰ hiszen a temetési rítus segítségével fegyelmező keretek között van lehetőség lezárni a gyász sokkos szakaszát, végleg elbúcsúzni az elhunyttól, amelyet segít a búcsú, a siratás, a közösség ereje, támasza. A gyerek sírjának hiánya erősen nyomasztotta Zsolt Ágnest, amint azt férje is megemlítette:

„Ő különben gyakran kijár a temetőbe idegen jeltelen sírokhoz, s néha elhitei magával, hogy valahol, valamelyik földpúp alatt megvan a gyerek.”⁷¹

Az idézetből kitűnő védekezési stratégia azt szolgálta, hogy kilátástalan és önmarcangoló bánatát tompítsa, hogy találjon olyan helyet, ahol a gyerek emléket ápolhatja, s előtte tiszteleghet, ahol „együtt lehet” vele. Elsősorban ez hívta életre ezt a visszaemlékezés-kötetet, amelyben egyrészt a gyerekeknek állított emléket, másrészt kísérletet tett a legfontosabb emlékeinek szavakba öntésére. Férje kivételével minden hozzátartozóját elvesztette, így egyrészt az élményközösség szűnt meg, másrészt nem volt kivel együtt emlékeznie, amely úgyszintén a gyász feldolgozását súlyosbította. E könyv segítségével azonban újra tudta teremteni

⁶⁸ Zsolt 1980: 290.

⁶⁹ Zsolt 1980: 290.

⁷⁰ Kunt 1981.

⁷¹ *Haladás* 1947. október 30. 3.

– saját igényeinek megfelelően – fiatalon meggyilkolt lányát, így a veszteség az írás során jobban beláthatóvá és feldolgozhatóvá válhatott, és saját fájdalmait is tompíthatta. Talán erre vezethető vissza az, hogy milyen képet rajzolt Zsolt Ágnes a könyvében a megölt gyermekéről. Életerejének kidomborítása a művön végigvonuló, jól kitapintható szál, különösen a német megszállást követően kerül elő sokszor, de már az előtt is felbukkan, így március 18-án:

„Folyton légó van Pesten, kis Naplóm, úgy félek, hogy itt is lesz. Alig tudok írni, mert mindig arra gondolok, hogy mi lesz, ha mégis bombázzák Váradot. Én élni akarok mindenáron.”⁷²

Az előszóban a kislány szinte hősként jelenik meg, Zsolt Ágnes kiemeli, hogy a gyerek a túlélő szemtanúk szerint Auschwitzban is megőrizte tartását:

„Mindent, ami 13 évétől teltett, elkövetett, hogy megélje azt a fajta világot, amelyről környezete a fasizmus sötéttségében ábrándozott. A 13 éves Éva harcolt tehát az életéért a Harmadik Birodalom gonosz elállatiasodott, hóhéraival, – de a német vadállat legyőzte Évát.”⁷³

A gyerek heroizálása érhető tetten a magyar kiadás fedőlapján is, amelyet ez a mondat díszít, végig nagybetűkkel szedve. Ezt a kijelentést az emlékirat bizonyítja, így is igazolja az anya önmaga előtt a szemtanúk beszámolóinak valóságos voltát. Megerősíti benne, hogy a lánya „megállta a helyét” a földi pokolban is, mint egy hős szállt szembe „a Harmadik Birodalom gonosz, elállatiasodott, hóhéraival”. Életerős, értelmes, érzékeny, a világra nyitott, korához képest átlagon felüli szellemi képességekkel rendelkező kislánynak jeleníti meg gyermekét a gyászoló anya. A Szabadsághegyi Szanatóriumban fekvő, a gyász feldolgozását megkísérlő szülő által írt könyv éppen azt szolgálja, hogy egy ilyen – talán nagyban idealizált – kép maradjon meg róla.⁷⁴ Ebben az olvasatban ezt támasztja alá az is, hogy az *Éva lányom* című könyvnek az alcíme *Napló*, s az előszóból első olvasásra úgy tűnik, hogy azt teljes mértékben a kislány vetette papírra. E kép rögzülését célozza, hogy Zsolt Ágnes jelzés szinten nem hívja fel az olvasó figyelmét arra, hogy ez nem teljesen így van. Még nagy vonalakban is alig sejthető, hol húzódik a gyászoló anya és a megölt kislány írásainak határa. Az anya, akinek nem volt hol meggyászolni gyermekét, szavakból emelt számára nyilvános, méltó emlékhelyet, ahol saját lányát, mint zseniális naplóíróit, életerős gyereket tisztelhetette, s akinek kitarásából és élni akarásából maga is erőt meríthetett. Az anya által fájdalmában emelt emlékhely megmaradt, s a meghalt kislány nevéhez azóta egy briliáns „napló” kötődik.

⁷² Zsolt 1947: 35.

⁷³ Zsolt 1947: 6.

⁷⁴ Az előszó datálásából tudható, hogy ekkor Zsolt Ágnes itt tartózkodott.

A visszaemlékezés szerkezete

Ebben a fejezetben, az anya gyászának kontextusában elemzem a könyvet, az első fejezettel ellentétben továbbra is kizárólag az ő alkotásának tekintve azt. Így érthető módon más jelentést kap Éva asszociatív szemantikus hálója is. Ebből a nézőpontból ez egy összetett metafora, mely végigvonul a könyvön. Az anya a lánynak a láncszerűen egymáshoz kapcsolódó elemekből felépülő halálfélelmet, és a rá váró jövő megérzését alapozza meg ezzel, mindvégig egy tragikus véget vetítve előre. (Ez jelenik meg a *kerékpár=Márta=Lengyelország=németek=halál* motívum különféle elemeinek is a többszöri feltűnésén, ismétlésén.) Ez az a cél, amelynek alárendeli Kamenyec-Podolszkij földrajzi elhelyezését is. S ebből a szemszögből távolról sem véletlen az első nagy vérengzés téves földrajzi elhelyezése, e „csúsztatás” révén lesz valóban azonos a két gyerek sorsa (Auschwitz = Kamenyec-Podolszkij). Hiszen amennyiben a várost nem Lengyelországban, hanem Ukrajnában helyezi el (ahol igazából található), akkor a szerző az összetett metafora egyik oszlopát veszíti el, s így már nem lehetne megjósolni a két sors kétségtelen párhuzamát az olvasónak például az erre épített gettóbeli álom segítségével; értelmetlenné válna a piros bicikli mint a metafora alapja is; vagy egyáltalán a gyerekek Márta sorsától való rettegése is haszontalan lenne.⁷⁵

Ha mint szerkesztett, kiadásra szánt visszaemlékezést vizsgáljuk a kötetet, akkor az asszociatív szemantikus háló mentén épülő szövegvezetési mód egészen a német megszállás napjáig – s bizonyos esetekben még azt követően is – azt a célt szolgálja, hogy a gyászoló anya minél több emléket, minél részletgazdagabb képeket vonaltasson fel a múltra vonatkozólag. A gyakori múltba kalandozás némi segítséget is jelenthetett a patikus leányának. A múltból könnyebb volt tetszőleges módon kiemelni egy-egy eseményt és beleszöni a naplóba, ellentétben a gyermek jelenének rekonstruálásával, hiszen az anya Budapesten, lánya pedig Nagyváradon élt. Az előzőekben is jeleztem azonban, hogy március 19-e fordulópontra a szövegben. Ezt követően a gyerek már az egyre súlyosabbá váló helyzet miatt nem tud a múlt traumáira koncentrálni, s túlnyomórészt a jelen köti le a figyelmét. Ellenben, ha a sorok mögött nem egy tizenhárom éves kislányt, hanem annak anyját sejtjük, akkor ennek a fordulópontnak más a jelentése. Március 14-én, kedden érkezett meg Zsolt Ágnes a férjével Váradra. A kötet időszemléletében bekövetkező változás azzal is magyarázható, ha azt visszaemlékezésnek tekintjük, hogy az anya majdnem ekkortól volt együtt a gyerekekkel, így az ő szemszögből megírva a kötetet, a tapasztalatközösség miatt már lehetősége volt fokozatosan a jelenre összpontosítani, s ezért tűnik a szövegben a német megszállás e szempontból valamelyest fordulópontnak.

A forrás kezdő dátuma egy választott időpont, a kislány 13. születésnapja. Zsolt Ágnes minden bizonnyal ezzel igyekezett a kötetnek tragikus keretet adni,

⁷⁵ Amennyiben nem a fent említett írói döntés van Kamenyec-Podolszkij Lengyelországhoz való kötése mögött, akkor természetesen lehet egy egyszerű tévedés is.

a mű így az elpusztított gyermeke születésnapjától a „deportálás napjáig” tart, s ezt a választást az is megerősítette, hogy pontosan a tizenharmadik – s nem a korábbi – születésnapot tette meg a kötet kezdetének. A mű angol kiadásának jegyzetapparátusa is aláhúzza, a tizenharmadikai, pénteki születésnap már a kezdetek kezdetén baljós hangulatot kölcsönöz az írásnak. Ráadásul ez többszörösen visszaköszön a kezdő sorokban:

„13 éves lettem, tizenharmadikán és pénteken születtem, Ági nagyon babonás, csak szégyeli. Ez az első születésnapom, hogy Ági nem jött le. [...] A 13-ik születésnapomon nem jött haza”.⁷⁶

Az első bejegyzés egyben a bevezetés funkcióját is ellátja. A gyerek születésnapja alkalmából az anya a kislány életének legemlékezetesebb élményeinek felidézésébe kezd: „milyen sok olyasmi történt már velem, amire még akkor is emlékezni fogok, ha nagy leszek, sőt még akkor is, ha öreg leszek”.⁷⁷ Ezzel a mondattal indítva Zsolt Ágnes a gyerek és az anya életének legfontosabb eseményeit vázolja fel az olvasónak, s a későbbi bejegyzések tematikáját, főbb elemeit is előre vetíti. A Zsolt Ágnes által életre keltett Éva, amikor ifjú életén végigtekint, szinte csak negatív élményeket sorol fel. A felvonultatott gondolatfüzérek segítségével az első „bevezető” bejegyzés a gyerek családjának tagjait, a nagyszülőket, a szülőket, az alkalmazottakat, a szűk rokonságot, legjobb barátnőit is bemutatja röviden, s néhány jellemvonásukat kiemeli. Ezzel párhuzamosan megemlíti a család történetének fordulópontjait, így röviden szójt a szülők válásáról, a nevelőnő kényszerű menesztéséről, illetve Zsolt Béla börtönbüntetéséről és munkaszolgálatáról, a patika elvételéről, illetve Márta deportálásáról. Beszámol továbbá a család számára gondterhesnek megélt *visszatámasztásról*, s annak következményeiről is.

A visszaemlékezés keretes szerkezetű. Míg az első bejegyzést úgy sűrítette össze Zsolt Ágnes, hogy abból „teljes” áttekintést kapjon az olvasó a főszereplő gyermekre, illetve annak környezetére vonatkozóan, addig az utolsó bejegyzés sokkal inkább a lezárást szolgálja. Különösen annak utolsó mondata: „Most látom, a barátságos csendőr beengedte Mariskát, nem tudok tovább írni, kis Naplóm, hullanak a könnyeim sietek Mariskához...”⁷⁸ A barátságos csendőr, mint szereplő, Zsolt Béla visszaemlékezésében is visszaköszön, Zsolt Ágnes talán innen vette át, de valószínűbb, hogy az azonos elnevezés a közös tapasztalatvilágból ered, és az ekkor már gettóban lakó családban tényleg így nevezték ezt az ide-

⁷⁶ Zsolt 1947: 7. A szövegnek már az első mondataiban negatív színben tűnik fel az anya. E mögött egyrészt sejthetjük a kislány valós tapasztalatát, hiszen érthető módon fájlalta, hogy édesanyja nem látogatta meg születésnapján. Azonban ha a kötet szerzőjének Zsolt Ágnest tekintjük, akkor az is lehetséges, hogy ez is önmarcangolásával függ össze, mivel a gyermeke utolsó születésnapját is elmulasztotta.

⁷⁷ Zsolt 1947: 7.

⁷⁸ Zsolt 1947: 76.

iglenezesen emberségesebb csendőrt. Az idézett utolsó mondatoknak célja, hogy kapcsolatot teremtsenek a napló és a hozzá csatolt levelek között. Ezek közül az első a család szakácsnőjének levele, amelyben a napló fennmaradásáról, a kanári elpusztulásáról, illetve az egykori négyszobás ház teljes kifosztásáról tájékoztatja Zsolt Ágneszt:

„Azt tetszik tudni, hogy Évike utolsó nap amikor a gettóba bejutottam ideadta a naplóját és azt mondta: »Nagyon vigyázzon rá Mariska, éppen úgy mint Mandira...«⁷⁹

Az utolsó bejegyzés(ek)en több ellentmondás érhető tetten. Zsolt Ágnes az előszóban azt írja, hogy lányát 1944. június 3-án tették vagonba, s Auschwitzba három nappal később érkezett meg. A könyvből azt is megtudni, hogy a Szacs-vay utca 20-ban lakott a gyerek a családjával,⁸⁰ és az utolsó, illetve az utolsó előtti bejegyzését állítólag május 29-én és 30-án írta. Ez ellentmond más forrásoknak, amelyek egybehangzóan⁸¹ azt állítják, hogy az utcának ezt a páros oldalát május 28-án deportálták. Így a gyerek ekkor semmiféleképpen sem írhatott naplót, akkor viszont Auschwitzba május 31-én érkezett. Ha viszont az anya bevezetőjét fogadjuk el, akkor a kislány – a rendelkezésre álló források alapján – nem lakhatott e házszám alatt, illetve valamilyen módon le kellett maradnia a transzportról, erről azonban egyetlen forrás sem tesz említést, így Zsolt Béla visszaemlékezése sem, ezért ezt nem tartom lehetségesnek.

A jelenlegi elemzés szemszögéből talán kevésbé fontos, hogy pontosan mely napon – 1944. május 28-án, 29-én, vagy ami a legvalószínűtlenebb, június 3-án – tették fel a tizenhárom éves kislányt a Lengyelország felé tartó marhavagonba. Az azonban életbevágóan fontos, hogy az előszóból kiderül, az anyában június *rmadika* az, amely mélyen és fájdalmasan belevésődött olyan dátumként, mint amikor egyetlen gyermekétől megfosztották, amíg ő „biztonságos helyen” bujkált. Mint majd később rá fogok világítani, ez a dátum, a harmadika, a gyereke halálával kötődött össze az emlékek és büntudat között őrlődő anyában.

⁷⁹ Zsolt 1947: 77.

⁸⁰ Zsolt 1947: 59.

⁸¹ A nagyváradai *Chevra Kadisa* 1949-ben kiadott, a gyásznapokat tartalmazó felhívása közzéteszi napra lebontva a transzportok számát, azt, hogy a gettó mely területeiről hurcolták el az embereket, illetve, hogy mely nap érkeztek Auschwitzba a szerelvények. Ezt az első deportálást május 25-re teszi. Eszerint a Szacs-vay utca páratlan oldalát a második transzporttal 27-én, míg a páros oldalt egy nappal később deportálták. A kimutatás összesen hét transzportról szól (zsidó kórház, Ullmann-palota) az utolsó, mely június 3-án indult, a partraszállás napján érkezett meg (Schön – Heller et al. [szerk.] 1981: 322). Leitner Sándornak, a nagyváradai ortodox zsidó hitközség utolsó elnökének naplója többé-kevésbé megerősíti a fenti képet (Schön – Heller et al. [szerk.] 1981: 310). A harmadik deportálási napot mind a *Chevra Kadisa*, mind pedig a Leitner-féle napló május 29-re teszi. Braham a következő deportálási napokat ismeri: május 22. (vidéki zsidóság); május 25; május 28–31; június 1; június 3; június 5 (Braham [szerk.] 2007: 322).

Az utolsó bejegyzés (és talán az utolsó előtti is) biztosan⁸² az anya műve, a valóságban ezt nem írhatta a gyerek, mert ezen a napon [május 29–30.] a források többsége szerint már deportálták. A könyvben Béla bácsinak nevezett újságíró a visszaemlékezésében minden bizonnyal megemlíttette volna egy újabb s egyben utolsó találkozását a gyerekekkel. Másrészt, az anya ekkor már bujkált, hogy pontosan mikortól, azt nem tudni. De talán ez áll ama május 14-i bejegyzés mögött, amikor a szöveg szerzője megemlíti, hogy Béla bácsi már nincs velük: „Nagyapa a vezető gyógyszerész és most Ágit beírta a listára, hogy Béla bácsi látogathassa minden nap.”⁸³ Tehát ekkortól kezdve az anya az ideje túlnyomó többségét – nem mint látogató, hanem mint beteg⁸⁴ – a védettebb kórházban töltötte, nem pedig a szüleivel és gyerekeivel, a gettóban a számukra kijelölt helyen. A mélyen gyászoló anya olyan narratívát konstruált befejezőként, amely bár a valóságnak valószínűleg nem felelt meg, mégis enyhítette önvádját gyermeke elhagyása miatt. A „kislány” utolsó bejegyzésében nemcsak az anya, hanem Zsolt Béla is helyet kap, legalábbis a következő mondat erre enged következtetni:

„...most már nem is mondja senki azt, hogy visznek, hanem azt mondják: deportálnak. Ezt a szót még eddig nem hallottam és most Ági is azt mondja Béla bácsinak: Béluskám, nem érted, bennünket deportálnak!”⁸⁵

⁸² Azt, hogy ebben a bejegyzésben fikcióról van szó, az is bizonyítja, hogy itt Zsolt Ágnes téved a deportálással kapcsolatban (Zsolt 1947: 74). A rendelkezésre álló források alapján reggel, illetve délelőtt voltak a deportálások, s nem délután. Ezekről Leitner Sándor naplójában ad hírt (Schön – Heller et al. [szerk.] 1981: 311). Ugyancsak reggeli, délelőtti időpontot említ 1944. május 27-i, illetve 28-i és 31-i bejegyzésében. Ezt megerősíti visszaemlékezésében Zsolt Béla is, aki azt délutánra, illetve hajnalra teszi (Zsolt 1980: 56, 248).

⁸³ Zsolt Béla is megemlíti, hogy a szülészetben bujkáló felesége csak lopva s ritkán találkozhatott a szüleivel és gyerekeivel, mert attól tartottak, hogy a híres-hírhedt pesti újságíró rajtuk kezdik majd keresni, s így a nyomára akadnak (Zsolt 1980: 52). Ez a fontos mozzanat teljesen hiányzik a 1947-ben napvilágot látott könyvből, s egyben megerősíti azt a feltételezést, hogy ekkor már jórészt nem a gyerekeivel és családjával volt Zsolt Ágnes.

⁸⁴ A gyerekeknek az anyja kórházba való eltávozását minden valószínűséggel igyekeztek tompítani, hogy ne úgy élje meg, hogy Zsolt Ágnes otthagya őt, ezért van az, hogy rá a látogató és nem a beteg terminust használják. Azonban az idézetben is szereplő listára a gettóban ekkor már érvényben lévő szabályzat szerint csak a betegek és az ápolók kerültek föl (Katona 1946: 170). Tehát minden valószínűséggel Éva édesanyja ekkortól kezdve, mint beteg a gettókórházban volt, míg a gyerek a nagyszüleinél maradt. Az anya beteg (s esetleg nem ápoló) státusát megerősíti Steiner Róbert visszaemlékezése is, aki tizenkét évesen volt úgyszintén a nagyváradi gettóban, s édesanyjának régi barátnője volt Rácz Ágnes. A Steiner-féle visszaemlékezésből azonban kiszűrődik, hogy Kupfer Miksa volt az, aki két szökött beteg helyére felvette a Zsolt-házaspárt. Azt pontosan nem tudni, hogy mikor volt Steiner ennek a beszélgetésnek a fültanúja, de ekkor a kislány már nem volt velük. Feltehetőleg május 14-e és a deportálások megkezdése közötti napokra tehető. Erre így emlékezik Steiner: „Anyám megkérdezte régi barátnőjétől, Éva hol van. Ági azt felelte, hogy a nagyszülőknél. »Végig náluk volt. Azt gondoltuk, úgy lesz a legjobb, ha most is velük marad.« Erre anyám a következőt mondta: »Ilyen időkben a gyerekek az anyja mellett a helye. Ági, attól tartok, most az egyszer cserben hagyott az anyai ösztönöd.«” (Steiner 2005: 92.)

⁸⁵ Zsolt 1947: 75.

Ebből úgy tűnik, mintha a gyerek egy, az anyja és a mostohaapja közötti párbeszédnek lett volna tanúja. Nyilván azzal is saját lelkiismeretfurdalásán kíván enyhíteni, hogy jelzi: a memoárban életre keltett kislánya az utolsó napjaiban vele van, és az egész család együtt készül a deportálásra. Hasonló kérdéseket vet fel az a néhány mondat is, amely ugyancsak a záró bejegyzésben található:

„Valamit suttog most Ági és Béla bácsi, hogy visszamaradunk valami tifuszkórházban, állítólag azt fogjuk majd mondani, hogy Béla bácsinak flecktífusza van.”⁸⁶

Itt újra alá kell húzni: jelen esetben megint fikcióról van szó, hiszen Zsolt Béla – a rendelkezésre álló források alapján – nem hagyta el a zsidókórházat, így e ketőjük közötti beszélgetésnek nem lehetett fültanúja a kislány. Az anya számára ez a beszúrás két okból volt fontos: egyrészt így az általa konstruált múltban a lánya már tudott arról, hogy az anyja meg akarta menteni, így büntudatát csökkentette, másrészt az olvasónak jelzi, hogy a menekülési tervnek a kislány is része volt.

A végső bejegyzésben Zsolt Béla visszaemlékezésének egyes elemei köszönnek vissza, amikor hírt ad arról, hogy a kórházból miképpen követte végig a deportálás első hullámát. Ezt Zsolt Ágnes a barátságos csendőrrrel mesélteti el, aki mint szemtanú ad hírt a gettó lakóinak az eseményről, pontosan megnevezve, hogy mennyi vizet kapnak, mennyi ruházatot vihetnek magukkal, illetve honnan indítják a vonatokat.

A válasz az anya szemszögéből

Az 1947-ben megjelent könyvhöz Zsolt Ágnes két levelet mellékel. Az egyikről, amelyet Szabó Mariska, a Rácz család keresztény szakácsnője írt, már volt szó. A másikat Jusztí, a nevelőnő írta Knittelfeldből az első neveltjének, Áginak 1945. november 21-én. Mindkettő az életben maradt anya levelére válaszolt, és ezekből sejthető, hogy ebben az első levelében adott hírt kislánya megöléséről. Kérdés, hogy miért tartotta fontosnak Zsolt Béla felesége, hogy ezt a két levelet együtt jelentesse meg a naplómemoárral. Az első levélnek fő funkciója meglátásom szerint, hogy igazolja a napló létezését az olvasó előtt, hiszen ezen az információn túl a levél nem kapcsolódik a kötethez. Az osztrák nevelőnő levelének szerepe azonban jóval nehezebben értelmezhető.⁸⁷ A két egykori alkalmazottnak – bár talán a nevelőnő esetében a családtag helyénvalóbb kifejezés lenne – feltehetőleg nem azonos tartalmú levelet küldött Zsolt Ágnes.

⁸⁶ Zsolt 1947: 75.

⁸⁷ Hogyha az egész kötet Zsolt Ágnes alkotásának tekintem, akkor természetesen lehetséges, hogy a leveleket is ő írta, amelyeket művéhez csatolt, így is erősítve az olvasóban a gyereknapló hitelességét a szakácsnő szerepében. Egykori nevelőnője bőrébe bújva, pedig lehetősége volt, önvádját nyíltan megfogalmazva rámutatni azokra a pontokra ahol, mint szülő téves döntéseket hozott, amelyből fakadóan a büntudat különösen nyomasztotta.

Az egykori nevelőnőjével jóval őszintébb volt a viszonya (a levélben mindvégig tegezi Juszti Ágit), ellentétben a szakácsnő által írt levéllel, amelyben erősen a hivatalos formák – például megszólítás módja, a magázás – köszönnek vissza. A gyászoló anya a nevelőnőnek küldött levelében számolt be gyötrő bűntudatáról, amely azért nyomasztotta, mert gyermekével ellentétben életben maradt. Minden valószínűséggel erre utal a nevelőnő következő sora, amelyben az anya lelkiismeretfurdalását enyhítendő, hangsúlyozza hogy Zsolt Ágnes minden tőle telhetőt megtett a kislányáért a deportálás idején, azonban korábban meglehetősen elhanyagolta csemetéjét:

„S ha valamiben elmarasztallak, akkor az nem az, hogy Te élve maradtál és a gyerek halott, mert ez éppen úgy fordítva is megtörténhetett volna, hanem az, hogy elaltattad magad a reálisnak látszó körülményekkel, olyasmikkal, amiről fentebb írtam és nem harcoltad ki magadnak azt, hogy Éva, ha sokkal szerényebb anyagi feltételek mellett is, de Veled és Nálad éljen.”⁸⁸

A nevelőnő szókimondó levele erős kritikát fogalmaz meg az anyával szemben:

„Te, aki úgy harcoltál uradért, amikor minden ember mondta, hogy reménytelen harcba indulsz, Te, aki végül most is kihoztad abból a borzalomból, amiben ott Váradon voltatok és végül Te, aki megérted az embereket, mert van valami érzéked az ilyesmihez, Te, Ágikám ebben a kérdésben nem álltál helyt!”⁸⁹

Juszti, aki az anya szerepét töltötte be a kislány életében, nyíltan megírta Zsolt Ágnesnek, hogy:

„Éva nagyon szeretett Téged, csak máskép, ahogy gyerekek általában anyjukat szeretni szokták. Te voltál az ideálja, mert szépnek és okosnak tartott, mindenáron hasonlítani akart, Te tudtad őt a legjobban mulattatni. Éva, igenis boldogtalannak érezte magát a nagyszülői házban. Soha nem mondta ki, de mindig éreztem, hogy soha nem mentett fel Téged az alól, hogy elváltatok, és Te Pestre mentél nélküle.”⁹⁰

A levélben nemcsak a gyászoló anyát, hanem önmagát is vádolja, hogy miért nem mentette meg Évát, és ehelyett törvénytisztelő állampolgárként ölbetett kézzel nézte végig, hogy a kislányt, aki anyjaként szerette, gettóba hurcolják, majd deportálják. Ha az anya memoárjaként olvassuk a könyvet – és eltekinünk attól, hogy a könyv sorai elvált szülők gyerekének tapasztalatait is tükrö-

⁸⁸ Zsolt 1947: 81.

⁸⁹ Zsolt 1947: 81.

⁹⁰ Zsolt 1947: 80.

zik⁹¹ –, akkor a válásnak többszöri visszatérése a szövegben nyilvánvalóan erre a nevelőnő által közvetített képre vezethető vissza. Az édesanya a gyermek szemszögéből próbál magára tekinteni, ezt mutatja az is, hogy magát mindvégig Ágiként (és egyszer sem anyaként) nevezi meg, ezzel is érzékeltetve a lánya és közte lévő különleges – nem anya-gyerek – viszonyt. A kötetben önmagáról úgy szól, mint aki a szerepre alkalmatlan, és számos olyan epizód van, amely ezt a képet erősíti. Szinte alig akad olyan, ami ezt ellensúlyozná. E mögött az önvád húzódik meg, amelyet az táplál, hogy visszatekintve a gyerek sorsára, a deportálásig sem tett meg mindent, hogy rövidre szabott élete boldog legyen. Az anya talán ezt kívánta árnyalni azoknak a vágyaknak a felvonultatásával, amelyek a háború utánra vonatkoznak, s amelyek az anya és lánya együttélését vetítik előre. Ezek többször megjelennek, így állítva szembe a gyerek által negatívan megélt jelent a boldog jövővel, amikor a „család” már együtt van:

„Ha pedig nem lesz már az újságírónak zsidótörvény, akkor Béla bácsinál fogok lakni Pesten. Ezért mondja Ági, hogy átmeneti idő az, amit itt töltök a nagyapáéknál és a végleges, az igazi otthonom náluk lesz Pesten.”⁹²

Ezek a mondatok, ahogy a visszaemlékező Zsolt Ágnes egykori tervei is bizonyítják, ugyanúgy lehetnek a kislánynak is – ha a szöveg szerzőjének őt tekintjük – a jövőre vonatkozó tervei, amiket szülőanyjától hallott. Ha Zsolt Ágnes memoárjának tekintjük a kötetet, akkor a válás, mint visszatérő téma mögött a szerző lelkifurdalását kell sejttenünk, amelynek tompítását szolgálja a boldog pesti jövő többszöri megjelenítése. Egyben az anyát is igazolja, aki csak kényeszerű körülmények hatására mondott le gyerekeről, s bízta azt Nagyváradon élő szüleire és nevelőnjére.

„...közüggyé lett magánvádam önmagam ellen, hogy miért maradtam életben.”

Az 1947-es könyvismerttetéseket áttekintve kiderül, hogy már akkor sem tudták pontosan, kinek az alkotása a vékonyka kötet. A recenziók október-november táján jelentek meg. A cikkek mindegyike aláhúzza, hogy az eredeti naplónak fontos szerepe volt a könyv elkészülésében. Azonban, hogy a könyv és az eredeti

⁹¹ A gyerekeknek a szülőről alkotott képét úgy próbálták megvédeni, illetve a trauma emlékezetét tompítani, hogy a válást békés szétválásként interpretálták számára. A napló ennek a képnek a lenyomatát viseli magán. Azonban Zsolt Béla visszaemlékezéséből egészen más kép rajzolódik ki: „Hosszú válóperí csata és személyes harc után, kompromisszumként végül úgy döntöttek a szülei, hogy sem nálunk, sem az apjánál, hanem a nagyszüleinél fog lakni. A feleségem havonként egyszer leutazott hozzá egy-két hétre, s a nyári szünetben felhozta Pestre” (Zsolt 1980: 270).

⁹² Zsolt 1947: 17.

napló milyen mértékben feleltethető meg egymásnak, annak megítélése recenzióktól függően változik.⁹³

A recenziók szövegei közül Zsolt Béláét tartom a leghitelesebbnek, hiszen a férj minden bizonnyal tisztában volt a könyv keletkezéstörténetének részleteivel. Erre utal, hogy az általa szerkesztett *Haladás*-ban féloldalas ismertetés látott az ő tollából napvilágot:

„Most jelent meg feleségem »Éva lányom« című könyve. A könyvben emlékezetből első házasságából való tizenhárom éves kislányának naplóját rekonstruálta. Ezt a csilagszemű kislányt 1944. október tizenhetedikén megégették.”⁹⁴

Később is hangsúlyozza, hogy nem szimpla visszaemlékezésről van szó, hanem az anya a kislánya naplóját felhasználta és kiegészítette: „Ezt a tizenhárom éves kislányt, akit felségem könyve naplója töredékeiből megelevenít, talán mindenkinél jobban szerettem...”⁹⁵

Az anya a következő véleménnyel volt a könyvről: „Ezzel a könyvvel közügyé lett magánvádom önmagam ellen, hogy miért maradtam életben.”⁹⁶ Zsolt Ágnes saját emlékeinek megírásával és lánya naplójának kiadásával kísérletet tett arra, hogy a traumát megpróbálja feldolgozni. De önmarcangoló lelkiismeretét így sem sikerült megnyugtatnia. Talán az egykori nevelőnője tanácsát próbálta megfogadni:

„Szeretném, ha Te megtalálnád a helyed a világban, neked van feladatod, ott az urad. Te fiatal vagy és vannak képességeid. Próbáld meg dolgozni, tudom, hogy nagyon nehéz de mégis azt hiszem, hogy számodra a munka az egyetlen, ami majd elviselhetővé teszi az életet.”⁹⁷

A háború után a *Világosság* és a *Világ* közölte cikkeit és riportjait, s a *Magyar Nemzet* belső munkatársa lett. A vészkorszak után egyedül férje maradt mellette, akinek támogatására az életét tette fel. Azonban férje, akihez lányánál is jobban ragaszkodott, 1949-ben⁹⁸ gégerákban⁹⁹ meghalt. Ekkortól kezdve feltehetőleg fokozott erővel tört rá az önvád és a magány. A gyász, amelyet fiatalon megölt lánya fölött érzett, nem tompult az évek során, és nem tudta megbocsátani magának, hogy ő még az élők között van. Végül harmadikán – e nap az önvád alatt öröklődő anyában a kislánya deportálásával forrott egybe elválaszthatatlanul –, 1951 auguszt-

⁹³ A kötetről a következő ismertetések jelentek meg: *Politika* 1947. november 22. 10; *Világosság* 1944. november 4. 2; *Szivárvány* 1947. november 15. 20.

⁹⁴ *Haladás* 1947. október 30. 3.

⁹⁵ *Haladás* 1947. október 30. 3.

⁹⁶ *Politika* 1947. november 22. 10.

⁹⁷ Zsolt 1947: 83.

⁹⁸ <http://mek.niif.hu/00300/00355/html/ABC17155/17431.htm>

⁹⁹ Steiner 2005: 94–95.

tusában harminckilenc évesen öngyilkos lett.¹⁰⁰ Felvágta az ereit.¹⁰¹ Az önpusztítás e formája, mint utaltam rá, már előbb is megfogalmazódott benne, hiszen hét évvel korábban – közvetlenül az után, hogy megtudta, az egész családját deportálták – így próbált öngyilkosságot elkövetni: „Csak percekre hagyták magára, de véresre tépte az ütőerét a csuklóján...”¹⁰² Holtteste – amelyet házában találtak meg – a tizenhárom évesen meggyilkolt kislánya képe mellett feküdt.¹⁰³

* * *

A kislány naplója, az anya memoárja máig nem került elő. Legvalószínűbb, hogy a két korábban vázolt nézőpont között húzódik meg a „valóság”. Egy Zsolt Ágnes által átdolgozott gyereknaplóról beszélhetünk, amelybe a gyászoló anya saját emlékeit is beleszötte, több helyen kiegészítve azt. Talán olyan átalakításokat végzett a gyerekkéziraton, mint amilyeneket Anne naplóján Otto Frank, annak megjelentetése előtt. Az eredeti kéziratok híján az olvasóra bízom, hogy a korábban vázolt elemzésekre támaszkodva, saját képét erről a nagyszerű könyvről megalkossa.

FORRÁSOK

Zsolt Ágnes 1947: *Éva lányom. Napló*. Budapest.

Heyman, Éva 1974: *The diary of Éva Heyman*. Jerusalem.

Haladás, 1947. október 30.

Politika, 1947. november 22.

Világosság, 1944. november 4.

Szivárvány, 1947. november 15.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Braham, Randolph L. 2007 (szerk.): *A magyar holokauszt földrajzi enciklopédiája*. Budapest.

Ember Mária 1995: A holocaust a magyar prózairodalomban. In: Kabdebó Lóránt – Schmidt Erzsébet (szerk.): *Holocaust a művészetekben*. Pécs, 154–159.

Karsai László 2001: *Holokauszt*. Budapest.

¹⁰⁰<http://mek.niif.hu/00300/00355/html/ABC17155/17430.htm>

¹⁰¹Steiner 2005: 95.

¹⁰²Zsolt 1980: 290.

¹⁰³Heyman 1974: 14.

- Katona Béla 1946: *Várad a viharban*. H. n.
- Keller Andor 1964: *Déli posta*. Budapest.
- Kunt Ernő 1981: *A halál tükrében*. Budapest.
- Lejeune, Philippe 2003: *Önéletírás, élettörténet, napló. Válogatott tanulmányok*. Budapest.
- Magyar Életrajzi Lexikon*: <http://mek.niif.hu/00300/00355/html/ABC17155/17430.htm> (Utolsó letöltés: 2010. november 22.)
- Nagy Sz. Péter 1990: *Zsolt Béla*. Budapest.
- Ormos Mária 1998: *Magyarország a két világháború között. 1914–1945*. Debrecen.
- Pécsi Katalin é. n.: Women's Voices in Hungarian Holocaust Literature <http://www.theverylongview.com/WATH/essays/womensvoices.htm> (Utolsó letöltés: 2010. november 22.)
- Péter H. Mária 2002: *Az erdélyi gyógyszerészet magyar vonatkozásai*. Kolozsvár.
- Pilling János (szerk.) 2003: *Gyász*. Budapest.
- Pilling János 2001: „Adj szót fájdalomnak”. A gyász lélektana és a gyászolók segítése. In: Polcz Alaine – Angyal Eleonóra: *Letakart tükrök. Halál, temetkezés, gyász*. Budapest, 207–241.
- Schön Dezső – Heller Mose et al. (szerk.) 1981: *A tegnap városa: a nagyvárad zsidóság emlékkönyve*. Tel-Aviv.
- Steiner Róbert (Reuven Tsur) 2005: *Menekülés a gettóból: egy nagyvárad zsidó család története*. Budapest.
- Szőke György 1995: „Én nem akarok meghalni” – Egy Soa-napló tanulságai. In: Kabdebó Lóránt – Schmidt Erzsébet (szerk.): *Holocaust a művészetekben*. Pécs, 160–164.
- Zapruder, Alexandra (ed.) 2004: *Salvaged Pages: Young Writers' Diaries of the Holocaust*. New Haven – London.
- Zsolt Béla 1980: *Kilenc koffer*. Budapest.